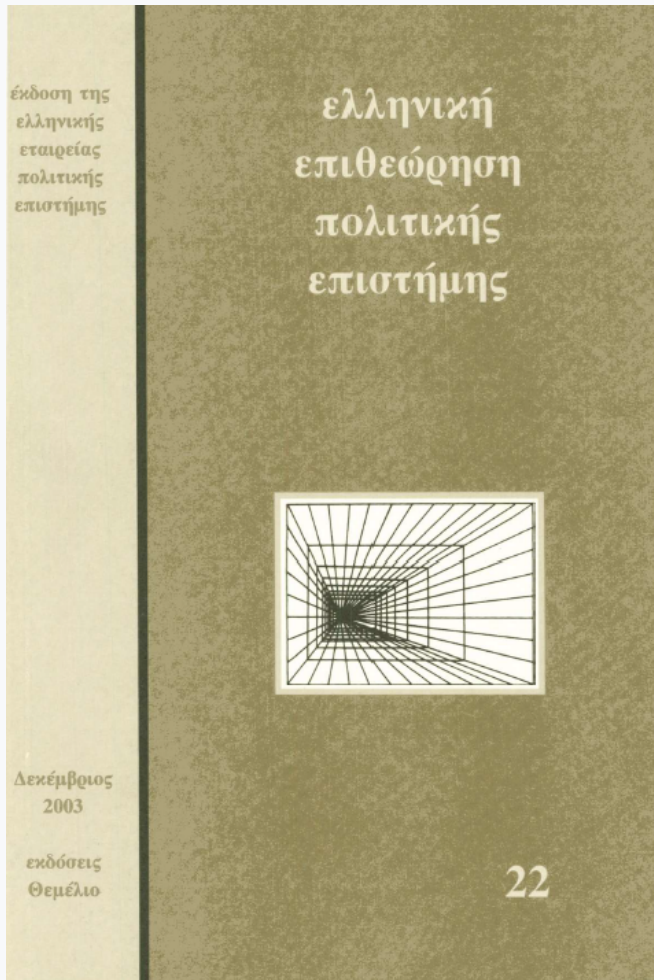

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 22, Αρ. 1 (2003)

Αντώνη Μακρουδημήτρη, Κράτος καί Κοινωνία των Πολιτών. Ελευθερία καί κοινωνική δικαιοσύνη, (Πρόλογοι: Δημήτρη Δη- μητράκου και Νίκου Μουζέλη), Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002, 263 σελ.

Ξενοφών Ι. Παπαρρηγόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.14750](https://doi.org/10.12681/hpsa.14750)

Copyright © 2017, Ξενοφών Ι. Παπαρρηγόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαρρηγόπουλος Ξ. Ι. (2017). Αντώνη Μακρουδημήτρη, Κράτος καί Κοινωνία των Πολιτών. Ελευθερία καί κοινωνική δικαιοσύνη, (Πρόλογοι: Δημήτρη Δη- μητράκου και Νίκου Μουζέλη), Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002, 263 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22(1), 203-208. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14750>

ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗ, *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών. Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη*, (Πρόλογοι: Δημήτρη Δημητράκου και Νίκου Μουζέλη), Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002, 263 σελ.

Το τελευταίο βιβλίο του καθηγητή Αντώνη Μακρυδημήτρη *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών* έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία. Πραγματεύεται όχι μόνον τις έννοιες του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και το πολύ λεπτότερο και ακανθώδες ζήτημα της μεταξύ τους σχέσης. Τα δύο δοκίμια που προτάσσονται, εν είδει προλόγου, του καθηγητή Νίκου Μουζέλη με τίτλο «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών» και του καθηγητή Δημήτρη Δημητράκου με τίτλο «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», φωτίζουν έτι περαιτέρω τον σχετικό προβληματισμό και αναδεικνύουν και άλλες διαστάσεις του.

Το βιβλίο του Αντώνη Μακρυδημήτρη είναι, καταρχάς, εξαιρετικά επίκαιρο. Και τούτο για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, γιατί η έννοια της κοινωνίας των πολιτών, έχοντας καταστεί εκ νέου επίκαιρη, έρχοι, εντούτοις, μιας σοβαρής θεωρητικής επαναπροσέγγισης την οποία ο συγγραφέας απλόχερα προσφέρει στον αναγνώστη, κινούμενος με αξιοζήλευτη άνεση και σαφήνεια από τον Hegel και τον Marx μέχρι τους σύγχρονους. Δεύτερον, γιατί με αφορμή τη διερεύνηση των σχέσεων κράτους και κοινωνίας των πολιτών, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να προσεγγίσει θεωρητικά αλλά και πρακτικά την επίσης επίκαιρη έννοια της «επανίδρυσης» του κράτους, προσδίδοντάς της ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο πέρα από συνθηματολογίες.

Πρόκειται για ένα βιβλίο σπονδυλωτό το οποίο όμως, διατρέχει συνάμα μια κατευθυντήρια ιδέα μεγάλου θεωρητικού βεληνεκούς. Ο υπότιτλός του: «Ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη», προδίδει ευθύς εξ αρχής την πρόθεση του συγγραφέα να πραγματευθεί

το αντικείμενό του όχι απλώς περιγραφικά, αλλά συνθετικά και σε συνάρτηση με τα θεμελιωδέστερα δικαιιοπολιτικά προτάγματα.

Πράγματι, ο αναγνώστης θα βρει στο βιβλίο αυτό έναν πλούτο από προσεγγίσεις, αλλά και απόλυτα συγκεκριμένες προτάσεις για την αναδιάρθρωση π.χ. της δημόσιας διοίκησης, για το εύρος και τη σημασία της πρόσφατης συνταγματικής μεταρρύθμισης, για τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων, κ.ο.κ.

Εντούτοις, η βαθύτερη φιλοδοξία του συγγραφέα δεν είναι να προσεγγίσει το θέμα του ως κοινωνιολόγος, είτε ως πολιτικός επιστήμων, αλλά να συνδέσει και θεμελιώσει τις απόψεις και τις προτάσεις που επεξεργάζεται –και έχει και παλαιότερα επεξεργαστεί στο πλούσιο συγγραφικό του έργο– πάνω σε ευρύτερες πολιτικο-φιλοσοφικές βάσεις, ώστε αυτές οι προτάσεις να μην προκύπτουν ως απλά αποκνήματα τεχνοκρατικής γνώσης και εξειδίκευσης, αλλά ως εσωτερικά αρθρωμένες και δικαιολογημένες απολήξεις ευρύτερων κανονιστικών προσανατολισμών.

Από τις πρώτες κιόλας σελίδες, ο Α.Μ. μας προϋδεάζει πως «το διαρκές ζητούμενο της πολιτικής», όπως γράφει, δεν είναι άλλο από την «ευρύτερη χειραφέτηση, τον αυτοκαθορισμό, την αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου» (σ. 72). Και την αυτονομία του ανθρώπου εντοπίζει ο Μακρυνδημήτρης στο πεδίο της εναρμόνισης ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, πράγμα που μεταφράζεται σε ανάγκη να εξευρεθεί ένας τόπος και ένας τρόπος συνύπαρξης του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών: «Στον άνθρωπο χρειάζονται», γράφει, «τόσο το κράτος όσο και η κοινωνία των πολιτών, ούτε το κράτος δίχως κοινωνία ούτε η κοινωνία δίχως κράτος» (σ. 39).

Αντλώντας από ευρύ ιστορικό υλικό, ο Α.Μ. καταδεικνύει ότι, όπου απουσίασε η ενδιάμεση σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών, το κράτος έλαβε ολοκληρωτικές διαστάσεις, συνθλίβοντας τον πολίτη αλλά και την αγορά. Αντίστροφα, η απουσία ή υπερβολική συρρίκνωση του κράτους επέτρεπε τον εκφυλισμό της κοινωνίας των πολιτών σε κοινωνία των «πωλητών» (με ωμέγα), όπως προσφυώς γράφει, με συνέπεια την υποταγή της κοινωνίας εν γένει σε οικονομίστικες λογικές που υπονομεύουν, εν τέλει, την αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου.

Γράφει χαρακτηριστικά: «Συμπεραίνεται, επομένως, ότι όσο σημαντικός εχθρός και αντίπαλος της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών είναι η κρατικοποίηση και η κομματικοποίησή της, εξίσου α-

ναγκαία είναι η αποφυγή της “οικονομικοποίησής” της, δηλαδή η αξιακή και διανοητική υποτέλειά της στη λογική της αγοράς και μόνο.» (σελ. 70). Και αλλού: «*Προκειμένου να μπορέσει να ακμάσει η δημοκρατία δεν αρκεί η ύπαρξη και μόνο της κοινωνίας των πολιτών [...] εξ ίσου αναγκαία είναι και η ύπαρξη θεσμικών εγγυήσεων [...] που είναι ιστορικά συνδεδεμένες με την ύπαρξη κράτους και μάλιστα κράτους δικαίου...*» (σ. 71).

Με το θεωρητικό τούτο οπλοστάσιο, ο Α.Μ. μπορεί στη συνέχεια να εγκύψει σε επιμέρους ζητήματα προκειμένου να εξετάσει τι συνεπάγεται η ανάγκη επανίδρυσης του κράτους ως «*état modeste et moderne*», ως κράτους που ρυθμίζει και εγγυάται, ως κράτους-πλοηγού. Ο αναγνώστης θα βρει στις σελίδες του βιβλίου πλούσιες και πολλές ιδέες για τη συγκρότηση μιας ευσύνοπτης κυβέρνησης, τη σύσταση και τη διάρθρωση μιας επιτελικής γραμματείας της κυβέρνησης, την εισαγωγή του θεσμού υπηρεσιακών υφυπουργών, την αναδιάρθρωση της περιφερειακής αυτοδιοίκησης, της κεντρικής διοίκησης, αλλά και αρχές για τη λειτουργία και την σύμπτυξη ενός κώδικα συμπεριφοράς της Δημόσιας Διοίκησης.

Δεν πρόκειται να επεκταθώ εδώ στην ανάλυση των επιμέρους αυτών υποδείξεων-προτάσεων του συγγραφέα. Δεν είμαι ο αρμοδιότερος, ειδικά όταν ευρίσκονται στον χώρο προσωπικότητες που έχουν αναλώσει τον βίο τους πράττοντες και σκεπτόμενοι περί τούτων και που ασφαλώς θα έχουν να υπογραμμίσουν πολλά σχετικά ζητήματα. Θα συναντήσω, όμως, τον συγγραφέα στο τέλος της μελέτης του, όπου επιχειρεί να συνδεθεί και πάλι με τις ευρύτερες φιλοσοφικές προκείμενες της σκέψης του. Και δεν θα μπορούσε, πράγματι, να βρει ο Α.Μ. καλύτερο έρεισμα, από εκείνο της σκέψης του κορυφαίου, ίσως, σύγχρονου πολιτικού φιλοσόφου –που έφυγε πρόσφατα από τη ζωή, τον περασμένο Νοέμβριο– του John Rawls.

Αξιοποιώντας την ιδέα του Rawls με λεξικογραφική ιεράρχηση των περιφημών δύο αρχών του της δικαιοσύνης, αλλά αντλώντας και από το περιεχόμενο των δύο αυτών αρχών, ο Μακρυνδημήτρης επιχειρεί τολμηρά να διατυπώσει μια «*αρχή εναρμόνισης*» και να οριοθετήσει το «*ουσιαστικό περιεχόμενο μιας σύγχρονης πολιτικής αντίληψης και ερμηνείας ενός είδους κοινωνικά προσανατολισμένου φιλελευθερισμού*» (σ. 237). Αυτός συνίσταται, όπως γράφει, στην τήρηση των ακόλουθων αρχών:

«*1. Γενική αποδοχή της αρχής της ελευθερίας για όλους.*

2. *Τση και δίκαιη μεταχείριση όλων των ανθρώπων δίχως διακρίσεις.*

3. *Διαφορές και ανισότητες γίνονται αποδεκτές μόνον εφ' όσον:*

α. *απορρέουν κατ' αξίαν από θέσεις ή αξιώματα η πρόσβαση στα οποία είναι ανοικτή σε όλους,*

β. *αποσκοπούν στη βελτίωση της κατάστασης των ασθενέστερων και των λιγότερο ευνοημένων» (σ. 238).*

Οι παραπάνω αρχές νοούνται από τον συγγραφέα ως «λεξικογραφικά» καταταγμένες, υπό τη ρωσιανή έννοια, ότι η ικανοποίηση αρχών και επιδιώξεων ενός κατώτερου επιπέδου δεν μπορεί να επιφέρει μείωση αυτών των ανωτέρω. Εν τούτοις, ο συγγραφέας δεν αρκείται στη γενική τούτη διατύπωση, αλλά εξειδικεύει τον ουσιαστικό αυτό πυρήνα της αντίληψής του για τον φιλελευθερισμό σε μια σειρά δέκα προγραμματικών αρχών που περιλαμβάνουν: (1) το πρόταγμα μιας ανοιχτής κοινωνίας με συμμετοχική δημοκρατία, (2) την προώθηση νέων και περισσότερο δημιουργικών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης και συλλογικότητας, (3) την τήρηση της αρχής της επικουρικότητας και της αποσυγκέντρωσης στη δράση του κράτους, (4) τη βιωσιμότητα, (5) την προληπτική κοινωνική δικαιοσύνη, (6) τον έλεγχο της κάθε είδους και μορφής βίας, (7) το πρόταγμα της πολυπολιτισμικότητας στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, (8) την προώθηση της διαλογικής δημοκρατίας στο πλαίσιο μιας δημόσιας ηθικότητας και ανεκτικότητας, (9) τον σεβασμό της δημοκρατικής αρχής σε όλους τους πολιτικούς και δημόσιους θεσμούς, και (10) την προώθηση ενός συστήματος διακυβέρνησης θεμελιωμένου στην ιδέα ενός «*αναγκαίου και κατάλληλου κράτους*», στηριγμένου τόσο στην αρχή της νομιμότητας όσο και σε προϋποθέσεις ουσιαστικής νομιμοποίησης.

Μου είναι πραγματικά εξαιρετικά δυσχερές να τονίσω όσο χρειάζεται –και όσο θα επιθυμούσα– πόσον επιτυχής υπήρξε η ιδέα του Α.Μ. να αναζητήσει τα θεωρητικά θεμέλια της «επανίδρυσης του κράτους» ή, αν θέλετε, της επαναδιατύπωσης ενός σύγχρονου φιλελεύθερου προτάγματος, στην πολιτική φιλοσοφία του John Rawls. Και τούτο γιατί η πολιτική φιλοσοφία του Rawls επαναφέρει στο κέντρο του ηθικού και πολιτικού στοχασμού αυτό ακριβώς που κινεί και τη σκέψη του Μ., δηλαδή την έννοια της ηθικής αυτονομίας του ανθρώπου ως θεμελιώδους μεγέθους της πολιτικής. Η καντιανή αυτή ιδέα γίνεται, όμως, αντικείμενο επεξεργασίας από τον Rawls κατά τρόπο που μας επιτρέπει, νομίζω, δύο

κυρίως πράγματα: αφενός να ψηλαφίσουμε διεξοδικά και σε βάθος τις διαστάσεις της αυτονομίας, που αγκιστρώνεται, εν τέλει, πάνω στην έννοια της ίσης και αμερόληπτης μεταχείρισης των ανθρώπων ανεξάρτητα από τις περί του αγαθού αντιλήψεις του καθενός. Έτσι, ο σεβασμός της ελευθερίας του καθενός, το γεγονός ότι αναγνωρίζουμε στον καθένα την ελευθερία να είναι ο «βιογράφος της δικής του ζωής», διέρχεται –παραδόξως αλλά και αφεύκτως– από τον σεβασμό της αρχής της ισότητας για όλους. Αφετέρου, και με τον τρόπο αυτό, η ιδέα του σεβασμού της ελευθερίας του καθενός βρίσκει τη θεμελίωσή της σε έναν τόπο που κείται έξω από την παράδοση του ωφελισμού, παράδοση που χρησίμευσε παραδοσιακά, στον αγγλοσαξωνικό κυρίως χώρο, ως φιλοσοφικό θεμέλιο του φιλελευθερισμού.

Ακολουθώντας τον Καντ αντί για τον Μπένθαμ, ο Rawls κατορθώνει να προτείνει ένα φιλελεύθερο μοντέλο απαλλαγμένο από τα θεωρητικά προβλήματα και τα πρακτικά αδιέξοδα του ωφελισμού, του ωφελιμισμού που συχνά συγχέει τον σεβασμό της ελευθερίας του καθενός με τον σεβασμό της προτιμησιακής αυθεντίας του καθενός. Με τον Rawls, η ιδέα της ανθρώπινης αυτονομίας διακρίνεται, επιτέλους, από το απισχνασμένο κακέκτυπό της, δηλαδή από την άκριτη και ανερωμάτιστη «ελευθερία επιλογής» (willkur θα έλεγε ήδη ο Hegel), με την οποία, δυστυχώς, όλο και πιο συχνά ταυτίζεται.

Μαζί με τη διάσωση της έννοιας της ανθρώπινης αυτονομίας, διασώζεται όμως και ο φιλελευθερισμός, ο οποίος αναδεικνύεται ως πρόταγμα κατ' εξοχήν ηθικό, με τη βαθύτερη του όρου σημασία. Ο φιλελευθερισμός όχι ως απλός μηχανισμός συντονισμού προτιμήσεων, αποτελεσματικότερης, ενδεχομένως, οργάνωσης της οικονομίας και της αγοράς και άσκησης της εξουσίας, αλλά ως έλλογη και βεβασανισμένη στάση ζωής, ως *ηθικός φιλελευθερισμός*.

Πράγματι, όπως αλλού επισημαίνει ο συγγραφέας, υπενθυμίζοντάς μας τα λόγια του Raz, ο φιλελεύθερος αυτόνομος άνθρωπος είναι, οπωσδήποτε, «ο συγγραφέας της δικής του ζωής». Εντούτοις, η αυτοβιογραφική αυτή συγγραφή αποκτά σημασία μόνον οσάκις δεν κατακερματίζεται σε μίαν ακολουθία ανακόλουθων επιλογών (έστω και αν αυτές μπορούν να ενταχθούν στο αφηρημένο πλαίσιο της αναζήτησης της μέγιστης ωφέλειας), αλλά όταν εντάσσεται στο πλαίσιο ενός νοήματος ζωής. Είναι, λοιπόν, επάναγκες όχι μόνον να επιλέγει κανείς, αλλά, όπως θα έλεγαν και οι αρχαίοι

μας πρόγονοι, να «δίδει λόγον» για τις επιλογές του.

Αυτό, πιστεύω, επιτυγχάνει ο Rawls, και αυτό επιχειρεί με συνέπεια το βιβλίο του Α.Μ. Να δώσει λόγον για το ποιες είναι οι προϋποθέσεις προκειμένου η πολιτική να υπηρετήσει τη δυνατότητα μιας ουσιαστικής ανθρώπινης αυτονομίας και προκειμένου κράτος και κοινωνία των πολιτών να συνδράμουν στην επίτευξη του ύπατου στόχου της πολιτικής, που δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, άλλος από το να επιτρέψει στον άνθρωπο να ζήσει έναν βίο νοηματοποιημένο, στο πλαίσιο μιας ανεκτικής, αλλά όχι άνευρης κοινωνίας, μιας κοινωνίας που στοχάζεται και αναστοχάζεται διαρκώς πάνω στην ορθότητα, τη δικαιοσύνη και την αμεροληψία των καταστατικών δικαιολογητικών επιλογών της.

ΞΕΝΟΦΩΝ ΙΩ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

JEAN MEYNAUD, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α': 1946-1965, και τόμ. Β': *Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2002, 654 σελ. και 737 σελ.*

Όλοι, λίγο πολύ, γνωρίζουμε το βιβλίο του Ζαν Μείνω *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*. Το έχουμε διαβάσει, ορισμένοι ίσως έχουν εντυπώσει ιδιαίτερα σε ορισμένα κεφάλαιά του: για τα πολιτικά κόμματα ή για τις κοινωνικές ομάδες για τα εκλογικά συστήματα, για τον ρόλο του στρατού, της μοναρχίας. Στην τωρινή εμπλουτισμένη και ιδιαίτερα επιμελημένη μορφή του, το έργο περιέχει ανέκδοτα πολυσέλιδα κείμενα τα οποία αφορούν το δικτατορικό καθεστώς. Γραμμένα εν θερμώ, δηλαδή την περίοδο 1967-1972, δεν απηχούν απλώς έναν περιβάλλοντα προβληματισμό και κατάθεση σκέψεων για το είδος του καθεστώτος, για την αντίσταση σε αυτό, αλλά και για τις μορφές που ενδέχεται να προσλάβει η έξοδος προς τη δημοκρατία, προς μία κάποια δημοκρατία. Επιπλέον, μέσα στα νέα κείμενα γονιμοποιούνται και επιβεβαιώνονται οι προγενέστερες αναλύσεις, σε κάθε περίπτωση, διαπλέκονται επι-

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε ομιλία στην Επιστημονική Συνάντηση που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης στη Θεσσαλονίκη (13/3/2003) με θέμα «Πολιτική Επιστήμη και Δημοκρατία στην Ελλάδα», με αφορμή την εμπλουτισμένη επανέκδοση του έργου του Ζ. Μείνω.